

לשכת רב הקמפוס

אוניברסיטת בר-אילן

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבועי

פרשת צו, שבת הגדול ופסח, תשע"ג
מספר 1010

מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

הגלגל – מקומה ההיסטורי ומיקומה הגיאוגרפי

חגי בן-ארצי

כידוע, חג הפסח אינו רק חג היציאה ממצרים אלא גם חג הכניסה לארץ. אנו קוראים בהפטרה ליום הראשון של פסח שבני ישראל עברו את הירדן ב' בניסן: "וְהָעַם עָלוּ מִן-הַיַּרְדֵּן בְּעָשׂוֹר לַחֹדֶשׁ הָרִאשׁוֹן" (יהו' ד: ט). בשלושת הימים הבאים נערכה ברית מילה המונית לכל הדור שנולד במדבר: "וְאֵת-בְּנֵיהֶם הַקִּיָּם תַּחֲתָם אֲתָם מִלָּה יְהוֹשִׁעַ פִּי-עֲרָלִים הָיוּ כִּי לֹא-מָלוּ אוֹתָם בְּיַרְדֵּן" (שם ה: ז). ב"ד בניסן הקריבו בני ישראל את הפסח הראשון בארץ: "וַיַּעֲשׂוּ אֶת-הַפֶּסַח בְּאַרְבָּעָה עָשָׂר יוֹם לַחֹדֶשׁ בְּעָרֵב בְּעָרְבוֹת יְרִיחוֹ" (שם ה: י), ובט"ו בניסן, בחג המצות, אכלו מצות שנאפו "מִתְּבוּאֹת אֶרֶץ כְּנָעַן" (שם ה: יב).¹

כל הדברים הגדולים הללו התרחשו באתר ליד יריחו, שנקרא בפני בני ישראל ויהושע בשם גלגל. השם "גלגל" מוסבר בזיקה לברית המילה והכניסה לארץ: "וַיֹּאמֶר ה' אֶל-יְהוֹשִׁעַ הַיּוֹם גִּלּוֹתִי אֶת-תְּרַפְּת מִצְרַיִם מֵעַלְיָכֶם וַיִּקְרָא שֵׁם הַמָּקוֹם הַהוּא גִלְגָּל עַד הַיּוֹם הַזֶּה" (שם ה: ט). כאן מסתיימת אפוא עבודת מצרים והחרפה שכרוכה בה. המסע שראשיתו ביציאת מצרים והמשכו במעמד הר סיני, בנדודים במדבר ובברית בערבות מואב, הסתיים בגלגל. כאן נהפך עם ישראל לעם בן חורין, שמחדש את בריתו עם הקב"ה ומגשים אותה בארץ ישראל.²

לפי מקורות שונים (ראו למשל: רמב"ם, הלכות בית הבחירה פ"א ה"ב) היה כאן משכן במשך 14 שנה של כיבוש הארץ והתנחלות השבטים, ורק אחר כך עבר המשכן לשילה. אך בגלל קדושת המקום והאירועים הגדולים שהתרחשו בו המשיכה גלגל להיות אתר בעל חשיבות במקרא. כאן חודשה המלוכה בימי שאול ושמואל: "וַיֹּאמֶר שְׁמוּאֵל אֶל-הָעָם לָכוּ וְנִלְכְּהָ הַגִּלְגָּל וַיִּנְחַדֵּשׁ שָׁם הַמְּלוּכָה. וַיִּלְכּוּ כָל-הָעָם הַגִּלְגָּל וַיִּמְלְכוּ שָׁם אֶת-שָׁאוּל לַפְּנֵי ה' בַּגִּלְגָּל" (שמו"א יא: יד-טו). ייתכן שנבחרה דווקא גלגל לאיחוד כל עם

* ד"ר חגי בן-ארצי מרצה להיסטוריה ולמחשבת ישראל במחלקה ללימודי יסוד ביהדות ובמכללות ילין וליפשיץ.
1 סדר הפעולות וזמנן בכניסה לארץ מקביל בדיוק לסדר הפעולות וזמנן ביציאה ממצרים. גם שם החלו בהכנות ב' בניסן: "בְּעָשׂוֹר לַחֹדֶשׁ הַזֶּה (הראשון) וַיִּקְחוּ לָהֶם אִישׁ שָׂה לְבֵית-אָבֹת שָׂה לְבֵית" (שמו' יב: ג). בשלושת הימים הבאים נערכה ברית מילה המונית (לפי מסורת חז"ל, שהרי ערל אסור בקרבן הפסח); ב"ד בניסן הקריבו את קרבן הפסח: "וְהָיָה לָכֶם לְמִשְׁמֶרֶת עַד אֲרַבְּעָה עָשָׂר יוֹם לַחֹדֶשׁ הַזֶּה וְשָׁחֲטוּ אוֹתוֹ פֶּל קֶהֱל עֲדַת-יִשְׂרָאֵל בֵּין הָעֲרָבִים" (1), ובט"ו בניסן, יום היציאה ממצרים, אכלו את המצות שאפו.

2 לזכר נס המעבר בירדן הוקמה בגלגל מצבה גדולה המורכבת משתים עשרה אבנים כמספר שבטי ישראל: "וַיִּשְׁאוּ שְׁתֵּי-עֶשְׂרֵה אַבְנִים מִתּוֹךְ הַיַּרְדֵּן... לְמִסְפַּר שְׁבֻטֵי בְנֵי-יִשְׂרָאֵל וַיַּעֲבְרוּם עִמָּם אֶל-הַמְּלוֹךְ (בגלגל) וַיִּנְחֹחוּם שָׁם וְהָיוּ הָאַבְנִים הָאֵלֶּה לְזִכְרוֹן לְבְנֵי יִשְׂרָאֵל עַד-עוֹלָם". מתברר שהמצבה הנציחה גם את מעמד ברית המילה, שחיבר את שנים עשר השבטים לעם אחד שמתאחד סביב הברית עם אלוהיו.

ישראל בסוף תקופת השופטים, מכיוון שהיה זה המקום האחרון שבו היה עם ישראל מאוחד ופעל כגוף אחד. מיד לאחר תקופת הגלגל התפצל העם לשבטים, שחזרו והתאחדו מחדש לעם אחד בימי שאול.³ בגלגל היה בית ספר לנביאים, שבו התחנכו תלמידיהם של אליהו ואלישע: "וַיְהִי בַּהֲעֵלוֹת ה' אֶת-אֱלֹהֵי הַבְּסָעָה הַשָּׁמַיִם וַיִּלְךְ אֱלֹהֵי הַבְּסָעָה מִן-הַגִּלְגָּל" (מל"ב ב:א); "וַיֵּלֶךְ אֱלֹהֵי הַבְּסָעָה וַיִּהְיֶה עִירָתָהּ בְּאֶרֶץ וּבְנֵי הַנְּבִיאִים יֹשְׁבֵי לְפָנָיו" (שם ד:לח). ייתכן שהגלגל נבחרה כמרכז להכשרת נביאים לא רק בגלל האירועים שאירעו בה בימי יהושע, אלא גם מפני שהיא שוכנת ממזרח ליריחו לרגלי הר נבו שבו מת משה רבנו, אבי הנביאים.

איפה נמצא אתר הגלגל? האם ניתן לזהות את מיקומו המדויק? התנ"ך מגדיר את מקומו ממזרח ליריחו: "וַיִּחַנּוּ בְּגִלְגָּל בְּקֶצֶה מְזֻרַח יְרִיחוֹ" (יהו' ד:ט). לאור פסוק זה זיהו רבים מן החוקרים את הגלגל עם ח'ירבת ג'לג'ול, תל קטן עם כמה חורבות, כ-2.5 ק"מ ממזרח ליריחו. הזיהוי מתבסס, כמובן, בעיקר על הדמיון בין השם המקראי לשם הערבי של האתר.⁴

בזיהוי זה יש קשיים אחדים. ראשית, התנ"ך מגדיר את מיקומה של הגלגל "בקצה מזרח יריחו", כלומר בקצה המזרחי של בקעת יריחו, ממש ליד הירדן, ואילו ג'לג'ול שוכנת הרחק מן הירדן. מסתבר שמחנה בני ישראל היה על הירדן, כיוון שהם היו זקוקים למים (ראו להלן), שהרי המן ובארה של מרים פסקו עם מעבר הירדן (יה' ה:יב). שנית, יש להניח שיהושע הרחיק את המחנה מיריחו ככל האפשר, שכן חשש להתקפות על המחנה מכיוון זה. הוא מיקם אותו "בקצה מזרח יריחו", ואילו ג'לג'ול שוכנת בחלק המערבי של בקעת יריחו, סמוך לעיר. ועוד, בגלל הצורך במים חנו בני ישראל ליד מעיין, ואילו בג'לג'ול אין שום מקור מים.¹ אם כן, את הגלגל יש לחפש בקצה המזרחי או אפילו הדרומי-מזרחי של בקעת יריחו, ליד הירדן וליד מקור מים גדול. ואכן, באזור זה, לא רחוק משפך הירדן לים המלח, יש מעיין גדול ששמו עין חג'לה. אזור המעיין מכוסה בחורשות עצי דקל שניזונים לא רק מן המעיין אלא גם ממי תהום גבוהים הנמצאים בשטח נרחב מאוד עד הירדן. בסביבת המעיין שוכן המנזר היווני-אורתודוקסי דיר-חג'לה, הבנוי על חורבותיה של כנסייה ביזנטית קדומה מן המאה החמישית לספירה, ששרידיה נמצאים בקריפטה של המנזר. מיקומו של המנזר מוסבר במאורעות הקשורים בחייו של ישו,² אבל מתברר שהמסורת הנוצרית קידשה את המקום בעקבות מסורת יהודית.

ואכן, במפת מידבא³ מופיעה ממזרח ליריחו על הירדן כנסייה בעלת שנים-עשר חלונות, ומעליה כיתוב: "גלגל, מקום שתים-עשרה האבנים". כנראה שהכנסייה המתוארת במפה היא הכנסייה שעל חורבותיה הוקם מנזר דיר חג'לה. כלומר, לפי המסורת הנוצרית-ביזנטית, שמבוססת כנראה על מסורת יהודית, דיר-חג'לה הוא הגלגל. הזיהוי הזה תואם את ההגדרה המקראית ואת צורכי בני ישראל: הרבה מים, עצי תמר מניבים פרי ויריחו מרבי מן העיר יריחו.

השמות "עין חג'לה" ו"דיר חג'לה" משמרים את שמה של עיר יהודית שנקראה "בית חוגלה" ממזרח ליריחו. ואכן, במפת מידבא מופיעה ליד הגלגל העיר בית חוגלה, הנזכרת כבר בספר יהושע כעיר גבול בין נחלת יהודה לנחלת בנימין: "וּגְבוּל קְדֻמָּה יָם הַמֶּלַח עַד-קְצֵה הַיַּרְדֵּן... וְעֵלָה הַגְּבוּל בֵּית חֻגְלָה וְעֵבֶר מְצַפּוֹן לְבֵית הָעֵרְבָה" (טו:ה-ו).⁴ העיר המשיכה להתקיים גם בימי בית שני, והיא נזכרת, בין השאר, בקרבות יונתן החשמונאי עם בקכירס.⁵ עם ראשית הנצרות נהפכה בית חג'לה ליישוב ביזנטי, ובו הכנסייה הנזכרת. ואכן, בחפירות ארכיאולוגיות שהתבצעו ליד מחנה "מול נבו",⁶ בין דיר חג'לה לעין חג'לה, התגלו שרידיה של עיר ביזנטית הבנויה על חורבותיו של יישוב יהודי מימי בית שני. מתברר שמלבד גידולי

³ ייתכן שגם המזבח שבנו שבטי עבר הירדן המזרחי היה בגלגל: "וַיָּבֹאוּ אֶל-גִּלְגָּלוֹת הַיַּרְדֵּן אֲשֶׁר בְּאֶרֶץ כְּנָעַן וַיִּבְנוּ בְנֵי-יִשְׂרָאֵל וּבְנֵי-גֵר וַחֲצִי שִׁבְט הַמְּנַשֶּׁה שָׁם מִזְבֵּחַ עַל-הַיַּרְדֵּן מִזְבֵּחַ גְּדוֹל לְמֶרְאֵה" (יהו' כב:י). המזבח הזה, שבנו שניים וחצי השבטים כדי לסמל לדורות הבאים את אחדות עם ישראל, נבנה, לדעתי, בגלגל. שם היה המקום האחרון שבו פעל העם כעם אחד ולא כאוסף שבטים. התיאור המקראי "גִּלְגָּלוֹת הַיַּרְדֵּן אֲשֶׁר בְּאֶרֶץ כְּנָעַן" תואם את מיקומה של הגלגל ממזרח ליריחו.

⁴ ראו פירושו של יהודה קיל ליהו' ד:יט בסדרת **דעת מקרא**, ירושלים תשל"ל, וכן: זאב ארליך, **יריחו היהודית לדורותיה**, ירושלים תשנ"ד, עמ' 23. ישנן גם הצעות אחרות כמו ח'ירבת ע'לע'לה או תל א-נתלה.

¹ מעיין אלישע, שהוא מקור המים העיקרי של העיר, שוכן ממש ליד תל יריחו (תל א-סולטאן).

² לא רחוק משם, בקסר-אל-יהוד, הוטבל ישו על ידי יוחנן המטביל, ואירעו שם אירועים נוספים הקשורים בראשית הנצרות.

³ מפה ביזנטית של ארץ ישראל מן המאה השישית לספירה, שנמצאה בעיר מידבא שממזרח לים המלח.

⁴ בית חוגלה עצמה הייתה שייכת לשבט בנימין: "וַיְהִי הָעָרִים לְמִשָּׁה בְּנֵי בְנֵימִן... וַיִּחַחוּ וּבֵית-חֻגְלָה וּבֵית הָעֵרְבָה... וּבֵית-אָל" (יהו' יח:כא-כב).

⁵ **קדמוניות היהודים** ליוסף בן מתתיהו, ספר שלושה עשר, פרק א' פסוקים 26-31.

⁶ מחנה צה"ל מדרום מזרח ליריחו ליד מנזר דיר חג'לה. השם ניתן למחנה בגלל קרבתו להר נבו שממזרח לירדן.

התמרים, שמהם התפרנסו תושבי העיר, שימשה העיר את תיירות ליהודים ואחר כך לנוצרים שבאו לראות את שרידיה של המצבה בגלגל⁷ ואת האתר שבו התרחש נס מעבר הירדן.⁸ ייתכן שניתן גם לזהות את גבעת הַעֲרְלוֹת, שבה התבצע טקס ברית המילה, בגבעה כולטת בין דיר חג'לה לקסר-אל-יהוד.⁹ לפני כעשר שנים חודש היישוב היהודי בבית חוגלה אשר ליד הגלגל על ידי אורנה קובוס מעפרה ונשים נוספות. במקום הוקם מאחז קטן, שבו מדרשה לנשים וכולל לגברים. ראוי המקום, שבו אירעו מאורעות כה חשובים ודרמטיים בתולדות ישראל, לשוב ולהיות מרכז גדול של תיירות וסיורים בעקבות המקרא.

⁷ בתוספתא סוטה ח, ו מסופר ש"אבא חלפתא ואלעזר בן מתיא וחנניא בן חכינאי (כולם תנאים בני הדור השלישי באמצע המאה השנייה) "עמדו על אותן אבנים (בגלגל) ושיערום". הנוסע הנוצרי מבורדו מספר על המצבה במאה הרביעית.
⁸ זהו אחד האתרים שבו מברכים את הברכה "שעשה נסים לאבותינו במקום הזה". הנוצרים והמוסלמים מכנים את המקום "קסר אל-יהוד".

⁹ בסקר ארכיאולוגי שהתבצע במקום נמצאו כמה אבני צור, שלפי המסופר במקרא השתמש בהם יהושע לצורך ברית המילה: "כַּעַת הָיָא אָמַר ה' אֶל-יְהוֹשֻׁעַ עֲשֵׂה לְךָ חֲרֻבוֹת צָרִים (מאבן צור) וְשׁוֹב מִלְּאֵת-בְּנֵי-יִשְׂרָאֵל שְׁנִית. וַיַּעַשׂ-לוֹ יְהוֹשֻׁעַ חֲרֻבוֹת צָרִים וַיִּמָּל אֶת-בְּנֵי יִשְׂרָאֵל אֶל-גְּבַעַת הָעֲרְלוֹת" (ה:ג-ד).